

Олексій ЯСЬ

СИЛА І БЕЗСИЛЛЯ. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ КОЗАЦТВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ-РОМАНТИКІВ ХІХ СТ. (Методичний інструментарій та техніка викладу)

На початку ХІХ ст. європейська історична думка перебувала в стані інтелектуального шоку. Соціокультурні реалії доби революцій та Наполеонівських війн спричинили повсюдну зневіру та всеохоплюючий скептицизм освічених верств суспільства щодо раціоналістичних і пізньопросвітницьких систем світобачення, на які поклали провину за тогочасні військово-політичні катаклізми, руйнацію та величезні людські втрати в Європі. Абстрактні теорії та побудови просвітницького раціоналізму, скеровані на досягнення вічної закономірності всіх речей в інтелектуальному дусі природознавства ХVІІ–ХVІІІ ст.¹, на сувору необхідність упорядкування світу історії на засадах цілеспрямованого розуму та волі, що стали світоглядними орієнтирами Французької революції кінця ХVІІІ в., програвали змагання з новітніми романтичними інтенціями. Впорядковані на засадах універсальності розуму, раціональності та логічної єдності реконструкції історичної минувшини водночас перетворилися в хаос незлічених і неповторних атомів-фактів. Натомість індивідуалізація, локальна предметизація та національно-регіональна мозаїчність світу історії в романтичних інтерпретаціях сягнула апогею. Відтак, романтичні системи світобачення, в центрі яких перебувала людина з розмаїтими та унікальними проявами соціального буття, вступила в гостру конфронтацію з раціональними схемами й абстракціями. Цей романтичний бунт особистості супроти бездушного раціоналізму

розуму та впорядкованості людського буття, мабуть, найкраще простежуємо в сентенції Михайла Максимовича: «Душа своїми почуттями проникає в найнепрозоріші глибини буття, в таємниці життя неприступні для одного розуму; тому що в природі, як і в людській душі, завжди залишається дещо вище розшуків нашого розуму, вище законів, за якими він вирішує та перевіряє свої *висліди* (курсив М. Максимовича. – Авт.). Для повного знання та переконання необхідне живе обіймання предмета через почуття, котре слугує то вісником, то провідником розуму, на його шляху до країни обітованої»².

На часі виявляються дослідницькі зацікавлення колоритом місця та часу, що породжуються виключною увагою до унікального та самобутнього фактографічного матеріалу як різнорідних виявів «народного духу». За афористичним висловом Фрідріха фон Шеллінга постійні метафізичні пошуки народного духу склали сутність тодішньої німецької науки³. Мінливість, динамічність, суперечливість, конечність і нескінченність зробилися неодмінними характеристиками полівимірних історичних об'єктів з обширу національної та регіонально-провінційної проблематики, що функціонували в багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних ракурсів і з урахуванням різних масштабів.

У широкому розумінні відбувалося виділення та розчленування цілісного органічного потоку на локальні утворення, через які прагнули досягнути внутрішній сенс

¹ Мейнеке Ф. Возникновение историзма. – М., 2004. – С. 15.

² Максимович М. Письмо о философии. – М., 1833. – С. 2.

³ Шеллинг Ф. Про суть німецької науки // Мислителі німецького романтизму / Упор. Л. Рудницький, О. Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С. 354–355.

історичного руху, вловити відчуття часу тієї чи іншої доби. Вживання в епоху, в образи її яскравих і славетних репрезентантів, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан сформувало науково-історичний тип мислення романтиків, що по великому рахунку, призвело до тріумфу ідеї історизму в XIX ст.⁴

Взагалі ідея історизму, ідея розвитку набула тотального поширення і фактично визначила інтелектуальну спрямованість тогочасної європейської романтичної історіографії⁵, в якій чільне місце посідали морально-етичні та релігійно-містичні мотиви творчості. Тож романтичні інтерпретації історичного руху вибудовувалися під знаком моральності і добра, краси та естетизму, фольклористичних і етнографічних захоплень⁶. На відміну від раціоналістичної історіографії, що віддавала перевагу класичним взірцям античності, для творчості романтиків була притаманна медієвізація історичної минувшини, ідеал якої здебільшого відшукували в часи середньовіччя та його залишках – народних думках, баладах і піснях.

З романтизмом на історичній арені з'явився масовий, колективний герой – «народнація», який характеризувався множинністю суб'єктивних виявів волі та розмаїттям форми і дії, що не вкладалися в старі універсальні схеми й раціональну систему світобачення. Натомість ширилися уявлення про культурно-духовні виміри «народу-нації», поліваріантність яких коливалася від глибокого психологізму і морально-релігійних критеріїв до витонченого естетизму й ностальгійних переживань, що побутували в свідомості масового героя. Ідеалізація, поезитизація та суб'єктивізація історії, представлені у вигляді художньо-емоційних образів та символів, стали прикметними рисами техніки викладу в романтичній історіографії XIX ст.

Недаремно методичний інструментарій істориків-романтиків включав творчу яву

й споглядання, інтуїтивне прозирання та чуттєве переживання, індивідуалізацію історичної дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, численні трансформації різноманітних форм виразу ідей або колективних, масових образів тощо. Проте зацікавлення конкретною або локально-регіональною проблематикою співіснувало з дослідницькими інтенціями вчених, які розробляли універсально-історичні концепції високого рівня узагальнення. Відтак, романтична історіографія розвивалася під гаслом поєднання історії з філологією, ідеї з фактом. Тоді ж відбувалося вдосконалення методів критики та інтерпретації джерел (історикофілологічний метод Б. Нібура, А. Геерена, Л. фон Ранке та ін.).

Зрештою, історичну думку доби романтизму складно схарактеризувати через сукупністю певних ознак, оскільки її мінливість та надзвичайна здатність до перетворень виявляє тільки основні тенденції розвитку, що мають доволі специфічні особливості на різному національному ґрунті.

Традиційно вважають, що початки романтизму з'явився на теренах України на початку XIX ст., хоча преромантизм побутував вже у творчості українських мислителів та істориків другої половини XVIII в. (Г. Сковорода, невідомий автор «Історії русів» та ін.)⁷. Взагалі появу романтизму на українських землях пов'язують із західними інтелектуальними впливами, зокрема, з поширенням секуляризованої науки німецького типу на початку XIX ст. у Харківському⁸, а пізніше – в Київському університеті⁹. Інколи харківський романтизм розглядають навіть як «гілку німецького романтизму»¹⁰.

Втім, український романтизм, попри різноманітні іноземні впливи, впродовж першої половини XIX ст. став органічним явищем духовного, культурного та наукового життя. Він інтегрував соціокультурні

⁴ Зашкільняк Л. О. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 111.

⁵ Кроче Б. Теорія і історія історіографії. – М., 1998. – С. 163.

⁶ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 252–253.

⁷ Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 201–215.

⁸ Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С. 10–25.

⁹ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С. 260–275.

¹⁰ Прицак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17.05.1980 р. на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980, 29 липня – № 165. – С. 2.

запити та інтелектуальні вимоги тогочасного українського суспільства до національного відродження, віддзеркалював пошук світоглядних і ціннісних орієнтирів в умовах соціальних, культурних і духовних трансформацій. Відтак, в українському контексті романтизм мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор національної міфотворчості; 2) як інструмент для формування суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) як месіанський репрезентант української ідеї на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували українську національну свідомість. В інтелектуальному просторі романтизму з'являються методичні новації та експерименти українських істориків, що прагнули досягнути суперечливі метаморфози української історії доби пізнього середньовіччя і ранньомодерних часів.

За влучним виразом Вільгельма Віндельбанда, в добу Просвітництва увага освіченої публіки акцентувалася на проблемах життя окремої особистості та на ідеальних завданнях усього людства. Натомість проміжні явища, зокрема, формування суспільного життя здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного світобачення з властивим для нього неісторичним характером мислення¹¹. Культивування ідеї самоцінності розуму призвело до емансипації людини стосовно історичних традицій, релігії, станової моральності, що супроводжувалося поширенням меркантилізму та прагматизму у суспільних взаєминах. Вочевидь означені духовні перетворення породили зворотні ідеалістичні та ірраціональні реакції, які знаходимо в дослідницьких інтенціях романтиків.

Поява масового, колективного героя в романтичній історіографії іманентно вела до зацікавлення побутуванням різних соціальних спільнот, які розглядалися переважно як духовно-культурні вияви існування «народу-нації». Так, ще задовго до доби соціологізуючих істориків, романтична істо-

рична думка намагалася досягнути буття різних станів і соціальних верств, спираючись на ірраціональний методичний інструментарій у контексті «народного духу».

Таким чином, у межах тогочасної пізнавальної ситуації сформувалася самотня дослідницька проблематика – соціальні спільноти в рецепції істориків-романтиків. Вона репрезентує не тільки цікаві інтелектуальні експерименти з обширу українського історіописання XIX ст., а й демонструє своєрідність та парадоксальність романтичного типу мислення, що іноді породжував чудернацькі й химерні концепції нашого минулого.

Установчі концепти істориків-романтиків сформувалися досить виразно протягом 30–50-х років XIX ст. «Ми хочемо й вимагаємо від історії, щоб у ній давно минуле життя з'являлося *живцем* перед очима нашими; а для цього необхідно, щоб кожна історична подія і особа була пізнана та представлена вірно, в її справжньому вигляді і на своєму місці, як *було* (курсив М. Максимовича. – Авт.) воно насправді», – відзначав Михайло Максимович¹². Аналогічну спрямованість і дивовижну співзвучність знаходимо і в дослідницькому кредо Миколи Костомарова: «...необхідно відкрити подробиці, поставити кожну на справжнє місце і потім привести їх в струнку тіло *художнім пензлем* (курсив наш. – Авт.); тільки тоді ми можемо мати свою історію, тільки тоді вона відкриє плодоносне поле для роздумів політика та філософа»¹³.

Пізнюпросвітницькі та раціоналістичні реконструкції української минувшини на кшталт славнозвісної «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського відтепер сприймалися як «мертво-холодні»¹⁴ і як такі, що не відповідають новітнім вимогам часу. Наразі ширилося захоплення етнографічним матеріалом, побутували ностальгічні настрої, що дивним чином сполучалися з залишками колишнього автономістського патріотизму, антикварними студіями з обширу місцевих старожитностей і обласної

¹¹ Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. – М., 1995. – С. 299.

¹² Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України / Упор. і вступн. ст. В. Короткого. – К., 2003. – С. 195.

¹³ [Костомаров Н.И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78. – № 9. – С. 21.

¹⁴ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе... – С. 192.

(регіональної) історії, які об'єднував пошук національних аналогів західноєвропейських об'єктів і джерел романтизму¹⁵.

Новим тереном, «полем» для історичних дослідів учених-романтиків стали часи української козаччини, а особливо період Гетьманщини, який розглядався тодішніми істориками як «наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії»¹⁶. Особливе місце в системі історичних поглядів романтиків посідала доба Хмельниччини.

Хмельниччина – це переломна точка української минувшини в романтичному історіописанні, з якої розпочалася зміна самої духовної форми існування (переродження) України. Саме з цієї культурно-духовної, морально-етичної та художньо-естетичної перспективи висвітлювалися тогочасні соціально-політичні перетворення, які спричинив вихід Богдана Хмельницького з Польської Корони під московську протекцію в 1654 р.

Наразі підкреслимо, що в романтичній системі світобачення козацтву відводилася роль виняткової моральної сили, яка успішно обороняла православ'я і український народ. Відзначимо, що історики-романтики надзвичайно гостро реагували на полемічні зауваги опонентів про розбійницьку сутність козацтва або спробу уподібнити його до селянства або збіглих холопів. Натомість козацтво прирівнювалося до західноєвропейського лицарства¹⁷. Однак апологія духовної сили козацтва в студіях істориків-романтиків у жодному разі не є беззастережною. Навпаки, роль козацтва як соціальної спільноти в часи Хмельниччини змальовується надзвичайно суперечливо.

Означені протиріччя знаходимо в працях Костомарова, зокрема, в його першій, незахищеній магістерській дисертації 1842 р.

Забігаючи наперед, відзначимо, що романтичні погляди цього вченого повніше виявляються в його полемічних розвідках або рецензійних замітках, ніж в історичних монографіях, в яких пріоритетна увага зосереджена на художньому відтворенні просторово-часового колориту. Недаремно Михайло Грушевський називав Костомарова «істориком-антикваром», «антикваром-побутовцем»¹⁸, а ряд дослідників порівнювали його з Огюстом Т'єррі¹⁹ чи навіть іменували «українським Т'єррі»²⁰. Втім, незважаючи на ці особливості творчої манери, зокрема, на героїко-художній стиль мислення Костомарова, в працях ученого досить добре проступають концепти та інтенції, висловлені в його невеликих статтях.

Костомаров, як і інші романтики, визнавав історичну заслугу козацтва. Зокрема, в одному з положень вищезгаданої дисертації він підкреслював, що «козаки були винуватцями переродження Малоросії й рятівниками православ'я та народності»²¹. Водночас моральна сила козацтва в інтерпретації Костомарова не є явищем постійним і позачасовим. «Народ козацький, який надав вільне та войовниче спрямування всій країні, особливо через посилення запорозької Січі, звик до свавілля та непокори. Вся маса України слідувала цьому напрямку, бажала щось, чого сама не знала. Гетьмани (ця достойність особливо піднеслась після Сагайдачного) мріяли про незалежність, гадали створити з Малоросії щось особливе, державу, республіку, Бог знає що, і не мали до того *внутрішньої сили, не усвідомлювали ясно своєї ідеї* (курсив наш. – Авт.), коливалися між дворами сильних держав, кидалися то в один, то в інший бік, – за ними слідував натовп козаків, котрі готові були оголити мечі на навтовпи, набрані іншими

¹⁵ Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Наук. щорічник / За ред. К. Грушевської. – К., 1927. – Вип. 1/3. – С. 4.

¹⁶ Костомаров Н. Рец. на вид.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1 // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 2. – С. 114.

¹⁷ Максимович М. Заметка о козацких гетманах (Письмо к С.М. Соловьеву) // Собрание сочинений М.А. Максимовича: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 317.

¹⁸ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.] 1928. – С. III–IV.

¹⁹ Пыпин А.Н. Костомаров Н.И., 1817–1885 (некролог) // Вестник Европы. – 1885. – № 5. – С. 423.

²⁰ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. 36 статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 88.

²¹ Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 38.

честолюбцями, що задумували інше», – відзначає історик²². Відтак, «внутрішня сила» козацтва асоціюється в Костомарова з усвідомленням ним праведної ідеї, яку воно репрезентує на певному відрізку історичного часу.

Свої погляди щодо морально-етичних засад історичного буття козацтва до Хмельниччини та після Переяславського акту 1654 р. учений конкретизує в розвідці 1846 р. «Козацтво мало *дві ідеї* (курсив наш. – Авт.) свого існування: захист християнства від невірних та оборону руської віри і народності від зазіхань католиків і польського панства», – стверджує Костомаров²³. Необхідно відмітити, що за спостереженням історика, піднесення козацтва відбувається в той час, коли зростає «*моральне знівечення* (курсив наш. – Авт.) польської нації»²⁴. Натомість покозачення українців відбувається під знаком духовного піднесення народних мас. «Устремління народу до покозачення або так званого поляками «українського свавілля», почало приймати релігійний відтінок і одержувало у власних очах руського народу *моральне освячення* (курсив наш. – Авт.)», – пише історик²⁵.

Втім, Костомаров уважав, що після реалізації ідеї об'єднання з Москвою, соціальна функція козацтва була завершена й воно «зникає, як непотрібний залишок давнього руського життя»²⁶. Варто підкреслити, що зникнення козацтва він розглядає як вповні природний процес, оскільки після доби Хмельниччини ідейна основа його існування була вичерпана остаточно. «Не поставимо ми в провину Росії знищення козацького порядку і так званих прав і вольностей Малоросії, тому що цей порядок з правами й вільностями сам собою зробився анахронізмом серед нових стихій історичного буття»²⁷.

Почасти зазначені сентенції Костомарова стають зрозумілими, коли взяти до уваги те, що він виводив єдине мірило і найважливішу причину історичного руху з царини духовних перетворень. «Дослідження розвитку народного *духовного життя* (курсив наш. – Авт.) – ось у чому полягає історія народу. – зазначає вчений. – Тут основа та пояснення будь-якої політичної події, тут перевірка й суд будь-якої установи та закону»²⁸. Зауважимо, що наведені думки Костомарова щодо засад інтерпретації історичної минувшини дають чимало матеріалу для розуміння його техніки викладу, зокрема авторської схильності до деталізації народного побуту, акцентування уваги на сприйнятті масами різних подій та явищ тощо. Адже в різноманітних реакціях та переживаннях масового героя історик прагнув віднайти моральні та духовні витoki тогочасних метаморфоз.

Найоптимальнішою в означеному сенсі була техніка викладу, яку сам Костомаров характеризував як складання («составление»)²⁹ монографій з певних джерел. Узагалі техніка «складання» монографії, хоча й не виключала критику джерел, але істотно звужувала її можливості, оскільки на перший план висувалася функція групування матеріалу за певним принципом (хронологічним, тематичним або комбінованим). Недаремно Костомаров зазвичай обмежувався стислими згадками про достовірність того чи іншого джерела, але не проводив систематичного аналізу джерельної бази своїх монографічних студій. Натомість головна увага зосереджувалася на художній обробці матеріалу, на створенні яскравого та широкого історичного полотна, що давало можливість простежити множинність виявів дій масового, колективного героя,

²² Там же. – С. 36.

²³ [Костомаров Н.И.] Мысли об истории Малороссии... – С. 30.

²⁴ Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 217.

²⁵ Его же. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. Замлинский. – К., 1989. – С. 355.

²⁶ [Костомаров Н.И.] Мысли об истории Малороссии... – С. 31.

²⁷ Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 154.

²⁸ Его же. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. – СПб., 1861. – Ч.1: Источники русской истории. – С. 11.

²⁹ Его же. Руина. Историческая монография из истории Малороссии, 1663–1687 // Вестник Европы. – 1879. – № 4. – С. 610.

його чуттєвість та духовні реакції, і, врешті-решт, осягнути його морально-етичні виміри як органічної цілості.

Історичні погляди Костомарова щодо козацтва посідають важливе місце як в його світогляді, так і в загальних інтерпретаціях української історії. Передусім, для нього козацтво – репрезентант старих традицій «вічевої вольниці», елемент давньої Русі, своєрідний місток між княжою добою та новим часом, що виступає як тенденція (стихія), яка супротивна єдинодержавним засадам, котрі представляли московські царі. «...козацтво є виразом удільності, що пережила своє панування, і яка начебто прагне помолодіти і віднайти інший устрій для свого суспільного буття», – відзначає Костомаров³⁰. Слід наголосити, що такий підхід стосовно історії козацтва був досить оригінальним. Історики-романтики, сучасники Костомарова, здебільшого вказували на наявність у козацтві значних орієнтальних впливів. Зокрема, М. Максимович обстоював думку про дві стихії, які відіграли вирішальну роль у його творенні, «азіатсько-наїзницьку» та «греко-християнську»³¹. Схожих поглядів тримався й Пантелеймон Куліш, який вважав, що козацтво є спільним продуктом Азії та Європи³².

Іншою важливою складовою в поглядах Костомарова на козацтво є конечність його соціального буття як стану. Взагалі конечність буття – типова характеристика та своєрідний інструмент романтичного типу мислення. Та найцікавішим методичним аспектом в інтерпретаціях ученого виступає проблема співвідношення особи, стану або явища з позачасовими цінностями, котрі й визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття. Для Костомарова таким критерієм, абсолютною цінністю, є ідея «правди» козацтва як стану в обороні народності й православ'я³³. Звідси дві від-

мінні історичні фази побутування козацтва як стану – до доби Хмельниччини та після неї, які добре простежуємо в ірраціональному методичному інструментарії українського історика.

Очевидно, що саме в специфіці романтичних поглядів Костомарова на соціальні функції козацтва в українській історії, а не тільки в його традиційній народницькій орієнтації, варто відшукати причини т. з. «бездержавництва» ученого, що неодноразово закидали йому історики на початку ХХ ст.³⁴ «Чи могло козацтво витворити із себе державне тіло? – риторично запитує себе Костомаров в одній із статей, присвяченій полеміці з Сергієм Соловйовим. – На це можна відповісти двояко: і не могло, і могло. Не могло за такого перебігу обставин, які супроводжували його історію; але чи спроможне воно було за інших, чи навіть при тих же, але з іншим поворотом?»³⁵.

Зазначимо, що сам Костомаров уникає безпосередньої відповіді на це питання. Натомість він покликується на думку, яку приписують Стефану Баторію, що з козаків з часом може виникнути незалежна Річ Посполита. Ця суперечлива відповідь чудово ілюструє погляди Костомарова. Зрештою, сама можливість створення козацької держави пов'язується істориком з тією «духовною фазою» побутування цього стану, коли козацтво виступало як оборонець віри та народності, і, водночас, репрезентувало ідею станової, всенародної «правди». Втім, після об'єднання з Москвою козацтво вже не представляє повною мірою цю ідею, яка виступає як абсолютна позитивна вартість на шкалі позачасових цінностей Костомарова-романтика.

Розпочинається доба Руїни. Причому Костомаров розуміє під цим терміном *«руїну»* не тільки матеріального, а й *морального побуту* (курсив наш. – Авт.)³⁶. Відтак від-

³⁰ Костомаров Н. Лекции по русской истории... – С. 17.

³¹ Максимович М. Исторические заметки: Заметки о происхождении и значении козачества // Собрание сочинений М.А. Максимовича... – Т. 1: Отдел исторический. – С. 838.

³² Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Т.1 // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1888. – Кн. 2. – С. 58.

³³ [Костомаров Н.И.] Мысли об истории Малороссии... – С. 31.

³⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 103–104; Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С. 49.

³⁵ Костомаров Н. Замечание на статью г. Соловьева “Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого” // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. – С. 56.

³⁶ Его же. Руина... – 1879. – № 6. – С. 496.

бувається суспільний занепад козацької України, а, найголовніше, деградація провідних ідей, які власне освячували існування козацтва як стану. Вірний своїй ірраціональній логіці, вчений подібним чином розглядає й добу Мазепи. Насамперед, він підкреслює, що останній «як історична особистість, не був представником ніякої *національної ідеї* (курсив наш. – Авт.)»³⁷. Більше того, історик стверджує, що слушним визначенням сутності цієї особистості є «втілена брехня»³⁸. У світлі домінуючих ціннісних орієнтацій Костомарова як романтика це означало, що будь-яка ідея державного будівництва в такому контексті апріорно відкидалася. Такі підвалини світогляду дослідника створювали надзвичайно своєрідний та парадоксальний діапазон рецепції української минувшини, в результаті якого козацтво виступало як оборонець віри і народності – репрезентант «великої внутрішньої, духовної сили» та, водночас, як джерело творчого безсилля в сенсі державних устремлінь.

Взагалі наведене дихотомічне протиставлення (сила-безсилля) досить добре представляє суперечливі, ірраціональні, сповнені художнього естетизму моделі української історії в творах Костомарова, що демонструють індивідуальну специфіку та повороти його творчого мислення. З означеної перспективи слушною видається заувага Василя Ключевського, який стверджував, що історичні образи Костомарова «відірвані від історичної минувшини і нерозривно пов'язані з їхнім автором»³⁹.

Тема козацтва та його соціальної ролі в національній історії привертала увагу й іншого відомого представника української романтичної історіографії XIX ст. – Пантелеймона Куліша.

Історичні погляди П. Куліша зазнали досить своєрідної метаморфози: від традиційної романтичної апології козащини до заперечення її творчої та конструктивної ролі в українській історії. Дехто з учених стверджує, що до цього призвели польські впливи (М. Грабовський, К. Свідзинський та ін.) і варшавський період життя та діяльності Куліша (1864–1867)⁴⁰. Натомість інші дослідники пояснюють означені зрушення, зокрема, неспроможність Куліша віднайти оптимальну творчу синтезу передусім його егоцентричною вдачею та схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів⁴¹. «Безмежна самовпевненість та безмірне самолюбство направляло його до широких просторів світу», – зазначає Гнат Житецький у вступних нотатках до публікації листування П. Куліша з М. Костомаровим⁴². Інколи домінуючим чинником у метаморфозі кулішевих історичних поглядів визнають надзвичайно загострений і доведений до крайнощів романтичний естетизм⁴³. Натомість М. Грушевський тримався думки, що вирішальну роль в інтелектуальних зрушеннях Куліша відіграла його соціальна належність до «городових кармазинників», хутірного міщанства, яким він віддавав свої симпатії та розглядав їх як творчий чинник в українській історії⁴⁴.

³⁷ Его же. Мазепа. – М., 1883. – С. 441.

³⁸ Там же. – С. 441.

³⁹ Ключевский В.О. Н.И. Костомаров // Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – М., 1989. – Т. 7: Специальные курсы. – С. 379–380.

⁴⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 106–107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надвального радника) // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 327–377.

⁴¹ Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 75.

⁴² Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860-70 рр.) // Україна. – 1927. – Кн. 1/2. – С. 40.

⁴³ Шенрок В. П.А. Кулиш: биографический очерк. – К., 1901. – С. 247.

⁴⁴ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – Кн. 1/2. – С. 10. Про цю соціальну верству Куліш відгукувався надзвичайно прихильно: «Остаются городские жители, мещане, естественные хранители древних святыниц, соединенные вокруг них в религиозно-торговые корпорации, сравнительно с мужиками богатые, сравнительно с козаками «статечные», в устах самого правительства «славетные»; и мы видели, что именно они взяли на себя почин восстановления церкви из того упадка, до которого дошла она под панским патронатом. Спасли православие – было в их нравственных и материальных интересах. Поддержать его видимые символы храмы – было для них таким же насущным делом, как и сберечь собственное имущество. Совершенный ими подвиг

Зрештою, постать Куліша, дослідника-аматора, котрий не мав фахової підготовки, але вирізнявся здатністю до оригінальних поворотів думки, до інтуїтивного проникнення в сутність історичного руху, й досьгодні викликає різноманітні оцінки сучасних науковців⁴⁵.

Подібно до інших романтиків, Куліш акцентував увагу на розмаїтих духовних виявах масового героя, на «пам'ятках духу народного», які розглядалися ним як найвища цінність⁴⁶. Таких же поглядів він тримався й щодо ролі козацтва в українській історії, котрому відводив роль захисника «християнства од невірних Татар і Турків»⁴⁷.

Утім, уже в 50-х рр. XIX ст. виявляються специфічні риси його наукового мислення, насамперед нахил до крайніх оцінок і підходів. Зокрема, розглядаючи причини війни поляків і українців у середині XVII ст., він загострює моральний, духовний чинник до максимально можливих меж. «...Малоросія та Польща являють собою ледь чи не єдиний приклад війни із-за *ображеного почуття людської гідності* (курсив П. Куліша. – Авт.), до якого домішалися інші кривди й образи, і вже як горючі матеріали кинуті в готове полум'я»⁴⁸.

У розумінні автора ця війна подається як апогей духовного конфлікту між шляхетством поляків та антишляхетством українців. Відтак антишляхетство українців у візії

П. Куліша виступає як важливий показник соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, як доказ їхньої неспроможності до самостійного державного життя. Аналогічним чином видавець «Записок о Южной Руси» (СПб., 1856–1857. – Т. 1–2) протиставляє духовний стан українського суспільства за гетьманства Б. Хмельницького та гетьманство К. Розумовського, зокрема, вказує на «відсутність ідеї добра та справедливості у вищому класі» за часів останнього⁴⁹.

Взагалі історія народу сприймалася Кулішем як своєрідна морально-естетична система, в межах якої й склалися взаємовідносини між різними соціальними спільнотами. Саме в координатах цієї системи він і намагався досягнути «причини політичної вбогості Малоросії і кожному розуму, що вагається довести, не дисертацією, а художнім відтворенням забутої та викривленої в наших поняттях старовини моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним»⁵⁰. Цей відомий вислів Куліша з епілогу до «Чорної ради», що з легкої руки Віктора Петрова вважається першим українським соціальним романом⁵¹, є показовим для ілюстрації його творчих зацікавлень.

Художньо-естетична рецепція історичної минувшини в творчості Куліша є винят-

стойкости в древнем благочестии тем еще симпатичнее для нас, что не всегда были они настроены героически: часто они клонились к земле, точно деревья под дыханием бури...» (Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – С. 146–147).

45 Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.168–169, 191; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. «Я піонер з сокирою важкою» (Пантелеймон Куліш) // Українська ідея: Перші речники. – К., 1994. – С. 112–130; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 121–142; Колесников К.М. Українська козащина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – С. 170–175; Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123; та низку ін.

46 Шенрок В. П.А.Кулиш... – С. 115.

47 Куліш П. Хмельниччина. Історичне оповідання. – СПб., 1861. – С.28.

48 Его же. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян в XVII веке (Замечания издателя) // Записки о Южной Руси / Издал П.Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 325.

49 Его же. Предисловие издателя [к Записке члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова] // Там же. – Т. 2. – С. 174.

50 Его же. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде) // Куліш П. Твори в двох томах. – К., 1989. – Т. 2. – С. 476. Див. коментар Максимовича щодо поглядів П.Куліша: Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша “Черная рада”, 1857 г. // Собрание сочинений М.А. Максимовича... – Т. 1: Отдел исторический. – С. 522–523.

51 Петров В. «Чорна рада» як роман соціальний // Література / За ред. С. Єфремова, М. Зерова та П.Филиповича. – К., 1928. – Зб.1. – С. 29–37.

ково сильною та гіперболізованою, порівняно з іншими істориками-романтиками. Мабуть, що естетичну рису Куліша як дослідника в «Записках о Южной Руси» чудово вловив М. Максимович, що був ученим з винятковим критичним хистом⁵². «...як Малоросію, оновлену в гетьманство Богдана, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській красі; так і Малоросію, що була в гетьманство Розумовського, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській потворності, – підкреслює Максимович. – Насправді, як Малоросія, що виникла при Богдані, не вмщувала одне тільки новонароджене добро та благоустрій народний, так і Малоросія XVIII віку, при всіх зловживаннях і непорядках, що були в ній на присмерку її гетьманства та старого козацтва і вільно-перехідного поспільства, містила в собі ще багато добра і правди у всіх станах (курсив М. Максимовича. – Авт.) народу свого, і послуговувалася ними з честю та славою як сама для себе, так і для всього Руського світу»⁵³. Доцільно відзначити, що критик Куліша застосовує естетичні («громадянська краса», «громадянська потворність») та морально-етичні категорії («правда», «добро») для відтворення поглядів свого опонента.

Проте, в цілому погляди Куліша в 50-х – початку 60-х років, хоча й були дещо своєрідними, але в цілому вкладалися у межі народницько-романтичної парадигми середини XIX ст. Зрештою, авторські рефлексії в зазначений період виявляють Куліша як поміркованого критика малоросійської історії, в т.ч. історії козащини. Вони й визначили загальну спрямованість еволюції його поглядів щодо соціальних функцій козацтва, які вповні спостерігаємо в студіях цього дослідника протягом 70-х – 80-х років XIX ст.

Зазвичай переломною студією в творчому спадку Куліша, яка ознаменувала

докорінну метаморфозу його поглядів, уважають тритомну «Историю воссоединения Руси» (СПб., 1874. – Т. 1–2; М., 1877. Т. 3). Первісно зазначена праця була запланована як великий дев'ятитомний проект, який так і не був реалізований до кінця⁵⁴. Втім, для Куліша такі масштабні проекти були звичайною справою. Зокрема, вищезазначена двотомна збірка «Записок о Южной Руси» спершу планувалася як дванадцятитомна⁵⁵. Зауважимо, що «История воссоединения Руси» високо цінувалася М. Грушевським, який наголошував, що, попри інтелектуальні вподобання її автора, це «все-таки твір дуже талановитий, і дуже цінний навіть з науково-історичного (курсив М. Грушевського. – Авт.), дослідницького становища»⁵⁶.

Одне із провідних місць у світогляді та історичних поглядах Куліша, що простежуємо у вказаному тритомнику, посідає поняття «сили». Впродовж 50-х – 60-х років XIX ст. цей термін розглядався ним переважно в морально-етичному розумінні. В такому плані він тлумачить і «силу» малоросійського народу, зокрема козацтва. На його думку, саме ця моральна «сила» не дозволила полякам звести українців до «моральної нікчемності, подібно Мазурам, Литовцям, Жмуді та інших худорідних аборигенів у Речі Посполитій»⁵⁷.

Кардинальні зрушення щодо інтерпретації цього поняття спостерігаємо в «Истории воссоединения Руси». Власне квінтесенцію своїх поглядів Куліш проголошує вже на першій сторінці цього твору: «Є щось виправдовуюче в тріумфі навіть і грубої сили над безсиллям її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своему характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що обурюється супроти цієї думки, котра на кожному кроці являється нам у живих прикладах. Таке виправдовуюче

⁵² Див., приміром: Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – С. 35; Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // Journal of Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 9, No.1. – P.12–13.

⁵³ Максимович М. О Григории Николаевиче Теплове и его записке «О непорядках в Малороссии» (Письмо к П.А. Кулишу) // Собрание сочинений М.А. Максимовича... – Т. 1: Отдел исторический. – С. 564.

⁵⁴ Шенрок В. П.А. Кулиш... – С. 195.

⁵⁵ Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – Львів, 1983. – С. 46.

⁵⁶ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша... – С. 30.

⁵⁷ Куліш П. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиан... – Т. 2. – С. 326.

своєю послідовністю торжество становить Русь стосовно Польщі»⁵⁸. В іншому місці студії Куліш висловлюється ще категоричніше: «Сила – в історії єдине мірило значимості, оскільки вона знаменує життєвість, а *життєвість означає право на життя, тобто – незаперечну правду* (курсив наш. – Авт.)»⁵⁹. Відтак можемо констатувати певну роздвоєність в авторських поглядах стосовно інтерпретації цього поняття.

З одного боку, вказаний термін визначається через морально-етичні ознаки («правда»). З іншого боку, відбувається натуралістичне тлумачення зазначеної дефініції, наближення її до природничих категорій («життєвість»). Тож і сама «правда» як позачасова цінність романтиків визначається через позитивістську «життєвість» і «поступовість». Вочевидь наведені цитати та низка інших зауваг⁶⁰ свідчать про позитивістські впливи на творчість Куліша, а по великому рахунку – про вкраплення позитивізму в його романтичному світобаченні. Відтепер історія сприймалася ним не тільки як система з морально-естетичними нормами, а й з природничими та соціальними законами.

Вказані інтелектуальні перетворення звичайно не були швидкоплинними. Наприклад, ще у розвідці 1862 р., яка була вперше опублікована Орестом Левицьким у 1911 р., Куліш посилається на англійського історика-позитивіста Генрі Бокля. Зокрема, він згадує його тезу про роль сили в житті класів⁶¹. На позитивістські мотиви в його творчості вказують й інші дослідники⁶². Наразі постає питання: як узгоджуються позитивістські впливи з романтичним світосприйняттям Куліша?

Певний матеріал для тлумачення цієї інтелектуальної взаємодії міститься в його

сентенції про «суд історії». «...на цьому суді історія робиться не по іншому почуттю, як по усвідомленню праведності життєвого начала порівняно з началом не таким життєвим, – звичайно в *області духу*, а не матерії, в *області ідеї* (курсив наш. – Авт.), а не форми», – відзначає Куліш⁶³. Така констатація пріоритетності «духу», «ідеї» дає вагомі підстави стверджувати, що автор «Історії воссоединения Руси», залишається дослідником з романтичними ціннісними орієнтаціями, скерованими на морально-етичні канони, хоча останні вже не виглядають такими беззастережними, як раніше. Невипадково Григорій Грабович відносить П. Куліша до пізніх романтиків⁶⁴, в творчості яких помітні різноманітні впливи. Тому інтерпретації Куліша досить часто є несподіваними, оригінальними, а інколи й парадоксальними.

Наведені вступні зауваги П. Куліша є вельми показовими для цілісного розуміння його задуму щодо композиції цього тритомника, скерованого на відтворення та витлумачення суперечливого, фрагментарного та дискретного світу української історії, що співвідноситься з метафізичним зверненням автора до вічності. Які ж були критерії добору фактографічного матеріалу в Пантелеймона Куліша як дослідника?

З одного боку, це типова орієнтація романтиків на неповторні та унікальні явища в контексті руху загального історичного потоку. Проте, з іншого боку, Куліш виявляє неабиякий інтерес до історії держав, щоправда, у досить специфічному розумінні. Його найбільше хвилюють переломні моменти їхньої історії з точки зору зародження, становлення, занепаду та вмирання державних утворень, зокрема, впливу означених перетворень на характер і долю народів.

⁵⁸ Его же. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб., 1874. – Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – С. 1.

⁵⁹ Там же. – СПб., 1874. – Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – С. 371–372.

⁶⁰ Там же. – С. 259, 371–372; та ін.

⁶¹ Куліш П. Українофільство / Публ. О. Левицького // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1911. – Кн. 8. – С. 71.

⁶² Velychenko S. Op. cit. – P. 191; Нахлік Є. Вказ. праця. – С. 123–126, 133–134.

⁶³ Куліш П. А. История воссоединения Руси... – Т. 1. – С. 3.

⁶⁴ Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997. – С. 178. Подібної думки тримався й Д. Чижевський, який вважав, що Куліш до кінця життя залишався кирило-мефодієвцем і романтиком. Див.: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 166.

Невипадково в центрі викладу Куліша – відповідні історичні події, що найповніше відображають засадні риси того чи іншого стану, або динамічні моменти історії в загальному контексті людського буття: війни, повстання, військовий побут, релігійні змагання тощо. Тож основні події, які висвітлює дослідник, розгортаються у військовій, соціально-політичній та духовно-церковній площині. Соціальна та економічна поверхня історичного руху, і навіть глибинні процеси в політичній сфері для нього лише тло, яке більш яскраво відбиває те, що відбувається за присудом історії. Відтак, інтерпретації Куліша несподівано поєднують натуралістично-природничі мотиви, що химерно сполучаються з морально-релігійними та етичними нотками, повчаннями і екскурсами, котрі часто сприймаються як афористичні вислови. Тому частка фактографічного матеріалу в його викладі відносно невелика. Натомість непропорційно значне місце відводиться авторським розумуванням, тлумаченням і коментарям. Втім, для Куліша така асиметрична техніка викладу з поляризацією проміжних узагальнень, з впровадженням низки символічних образів (наприклад, могили – символу смерті та слави)⁶⁵, з численними протиставленнями явищ, подій та фактів у контексті польсько-татарського-російського пограниччя є не стільки даниною романтичному естетизму, скільки самотутнім методичним прийомом для виявлення неповторного й унікального духу української минувшини.

У системі поглядів П. Куліша козацтво розглядається не тільки як соціальна спільнота, а як багатовимірне явище з різних перспектив і масштабів. Для автора козацтво – це не тільки сила, що протидіяла «азіатському хижацтву»⁶⁶, а й своєрідний спосіб соціального життя. На його думку, «...козакування було для них (козаків. – Авт.)

не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного...»⁶⁷. Причому автор досить докладно деталізує власні уявлення щодо козацького способу життя, яке вирізнялося злиденністю та голодним поневірянням по світу. «Козак і вбогість, козак та нужда – ці два поняття завжди мали близьку спорідненість», – відзначає Куліш⁶⁸. Одночасно складні умови виживання на прикордонні кількох держав, фаталізм та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різочий контраст між показною зовнішньою веселістю і розвагами та меланхолійністю внутрішніх відчужень, високою психологічною напругою сформували своєрідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось в суворому й аскетичному запорізькому побуті⁶⁹. На думку історика, вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відчужувала цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалося місця для релігії⁷⁰.

Втім, у рецепції Куліша козацтво – це не лише спосіб життя, а й «народний ідеал рівноправності в грубій формі»⁷¹, ідеал «вільного життя»⁷², ідеал відваги та молодечтва⁷³. Таким чином, автор приділяє значну увагу не тільки власне психологічним і моральним характеристикам козащини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що виказує певні елементи як романтичних, так і позитивістських підходів.

У функціональному плані Куліш розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на теренах східних кресів.

⁶⁵ Куліш П.А. История воссоединения Руси... – Т. 1. – С. 151.

⁶⁶ Там же. – С. 44.

⁶⁷ Там же. – С. 166.

⁶⁸ Там же. – С. 132.

⁶⁹ Там же. – С. 66.

⁷⁰ Там же. – Т. 2. – С. 270.

⁷¹ Там же. – Т. 1. – С. 167.

⁷² Там же. – Т. 2. – С. 158.

⁷³ Куліш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Т. 2 // Чтения... – М., 1889. – Кн. 4 (1888). – С. 150.

Узагалі існування козацтва як стану («військово-промислової корпорації») він співвідносить з побутуванням шляхти. На переконання автора, саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» значною мірою й визначило спрямованість і перебіг польської та української історії⁷⁴. «Ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали й знову вставали паралельно, – пише Куліш. – Вони порівну поділили між собою право сваволити та область експлуатації, але майже завжди випадало, що там, де перемагала одна, там втрачала інша. Доля держави і майбутнє суспільства вповні залежали від того, яка сила залишиться більш життєвою (курсив наш. – Авт.): та, котра, очевидно, працювала для цивілізації та будувала державу, чи та, яка нібито прагнула повернути державу назад, і готова була вчинити з державою, як сліпий Самсон з філістимською храминою»⁷⁵. Тому автор кваліфікує «козацьку силу», «козацький дух» як ворожий будь-якій державності⁷⁶, в т. ч. навіть щодо ідеї власного, «самостійного царства»⁷⁷.

Історію козацтва Куліш подібно до Костомарова поділяє на два періоди його побутування. Проте, на відміну від Костомарова, внутрішніми засадами цього поділу є не відповідність конкретній ідеї, а стан взаємин між козаками та шляхтою, тобто певний баланс соціальних сил. «У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуюча супроти татар панська погранична сторожа, котру очолювали ті, чия була земля...», – підкреслює історик⁷⁸. Відтак, автор розглядає козацтво цього «молодецького періоду» як необхідне знаряддя для польської колонізації українських пустель⁷⁹.

Однак, наприкінці XVI ст. розпочинається роздвоєння польської Русі на шляхетську та козацьку. Відтоді автор виводить початок другого періоду в історії козаччини.

Зауважимо, що останній окреслено досить невиразно. Очевидно, Куліш планував у наступних томах детальніше опрацювати вказану проблематику, тож спробу такого підходу простежуємо вже в третьому томі⁸⁰.

Третій том «Истории воссоединения Руси», порівняно з двома іншими, в яких роль козацтва тлумачиться більш-менш позитивно, вирізняється найгострішими антикозацькими інвективами. В ньому Куліш однозначно характеризує козацтво як «розбійницьку корпорацію», яку фактично прирівнює до ханської орди чи інших степових кочівників⁸¹. У такому ж дусі написана його розвідка 1877 р., в якій він виклав свої погляди стосовно козацтва в концентрованому вигляді⁸².

Та найгостріші зауваги історика спрямовані супроти моральних засад існування козацтва як стану, які в романтизмі традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття. «Козак уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. При його бездомності та байдужості до родини, думка світу для нього не існувала... – відзначає Куліш. – Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. *Здобич і слава* (курсив П. Куліша. – Авт.) в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні»⁸³. Відтак козацтво в авторському розумінні виступало як «могутня руйницька», але «морально нікчемна» сила по відношенню до будь-якої суспільності та влади. «Козак, відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. – пише історик. – Для козаків не була священна навіть і та влада, котру самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої:

⁷⁴ Его же. История воссоединения Руси... – Т. 2. – С. 160.

⁷⁵ Там же. – Т. 2. – С. 178–179.

⁷⁶ Там же. – Т. 1. – С. 167.

⁷⁷ Там же. – Т. 2. – С. 214.

⁷⁸ Там же. – Т. 1. – С. 168.

⁷⁹ Там же. – Т. 1. – С. 31, 177.

⁸⁰ Там же. – М., 1877. – Т. 3. – С. 265–266.

⁸¹ Там же. – Т. 3. – С. 184, 232–233.

⁸² Кулиш П. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив. – 1877. – Кн. 1. – Тетр. 3. – С. 352–368; Кн. 2. – Тетр. 6. – С. 113–135.

⁸³ Там же. – Кн. 1 – Тетр.3. – С.353-354.

хоча вони були здатні скоритися найгрубішому деспотизму обраного ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою»⁸⁴. Тому висновок Куліша категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею, і врешті-решт на загибель»⁸⁵. Історик також виступає супроти ототожнення козацтва з усім українським народом, оскільки останній найбільше потерпав від дій цієї «грабіжницької корпорації».

Інвективи П. Куліша супроти самих духовних засад існування козащини як стану викликали різку та негативну реакцію його колишнього приятеля М. Костомарова. Ця полеміка стосовно ролі козацтва в українській історії прикметна аргументацією, яку використав опонент Куліша. Відзначимо, що Костомаров зосередився не стільки на пильному та всебічному аналізі прогалин і перекручень, які мали місце в «Истории воссоединения Руси» та інших працях, а спрямував своє полемічне вістря супроти засадничих тез Куліша.

Для побудови альтернативної системи аргументації Костомаров застосовує одне з ключових понять романтизму – поняття «хаосу». «Козацтво було новою фазою історичного життя, і воно, по незмінному закону виникнення, розквіту та занепаду людських суспільств, мало й свій період дикунства, *період хаосу* (курсив наш. – Авт.) та період становлення. Все твориться на світі поступово; жодне історичне суспільство не з'являлося готовим, як Афіна з голови Зевса, а мало складатися, розвиватися більш чи менш тривалий час», – стверджує Костомаров⁸⁶. Тому будь-яке суспільство, в т.ч. й козацтво, в початковий період має риси, що відображають «хаос». На його думку, «розбійницькі риси та інстинкти» не можна поширювати на весь час існування козацтва як стану, який був «знаряддям, що рухав механізм політичних інтересів країни»⁸⁷. Отже, в дискусії 1877–1878 рр. Костомаров обстоював свою давню думку про декілька

фаз побутування козацтва, хоча в даному випадку навіть приблизно не уточнював їхню хронологічну локалізацію.

Та повернемося до поглядів власне Куліша. Він уважав, що «руїницька сила» козацтва виявилася більш «життєвою», ніж «творча, цивілізаторська сила» шляхетства. Відтак, історик відводив козацтву важливу, але тимчасову функцію з руйнації польської державності. Водночас Куліш підкреслює, що внаслідок несподіваного перебігу обставин «розбійницько-промислові інтереси» козащини співпали з «морально-релігійними інтересами церкви». У результаті між ними виникла «протиприродна спілка»⁸⁸, яка відіграла важливу роль у процесі переходу українців під руку московського царя. Російський царат видався Кулішу логічним завершенням соціально-політичної будови України, в якій монарх відігравав верховну роль арбітра та посередника у взаєминах різних станів.

Таким чином, схожі інтелектуальні передумови романтичного історіописання у Костомарова та Куліша в кінцевому підсумку призвели до формування відмінних концептів, в яких по-різному інтерпретувалася історія козацтва і його соціальні функції. При зовнішній подібності та дихотомічному оформленні вони наповнені різним змістом та викладені відмінними засобами. У М. Костомарова – це техніка «складання» з художньо-побутовою інтерпретацією історичного тла та послідовним хронологічним викладом подій, в якій самоцінним є сам фактографічний матеріал як спосіб виявлення дій і реакцій масового героя. У Куліша – це асиметричний спосіб викладу матеріалу з співставленням різних площин історичного буття, з широкою діахронією, тобто вільним переміщенням з однієї доби до іншої для обґрунтування авторських висновків, інтерпретацій та узагальнень.

Відмінні й науково-історичні тлумачення вчених. Для Костомарова козацтво так і залишилося репрезентантом всестанової,

⁸⁴ Там же. – Кн. 1. – Тетр. 3. – С. 355.

⁸⁵ Там же. – Кн. 1. – Тетр. 3. – С. 358.

⁸⁶ Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – № 3. – С. 399.

⁸⁷ Там же. – С. 394.

⁸⁸ Кулиш П.А. История воссоединения Руси... – Т. 3. – С. 33.

всенародної моральної «сили» у боротьбі за православ'я та народність і водночас було джерелом творчого безсилля, що виявлялося в неспроможності реалізувати духовно-етичний ідеал у державному будівництві. Натомість у працях пізнього Куліша козацтво перетворилося в історичне втілення «жит-

тевої» і одночасно «грабіжницько-руїницької сили», яка виявляється в матеріальному, природно-натуралістичному сенсі. Але триумф козацької сили в нього виступає як крайній вираз її «моральної знівеченості», яку він ототожнює з «творчим безсиллям» козацтва на теренах суспільності та державності.